National Journal of
Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177
NJHSR 2026; 1(65): 271-274
© 2026 NJHSR
www.sanskritarticle.com

डॉ. सुमितकुमारशर्मा
सहायक-आचार्यः,
राज्य-शैक्षिक-अनुसन्धान एवं प्रशिक्षण-परिषद्, नवदेहली

संस्कृतवाङ्गमये मानवाधिकारचिन्तनम्

डॉ.सुमितकुमारशर्मा

१. प्रस्तावना

आधुनिकयुगे 'मानवाधिकारः' (Human Rights) इति शब्दः वैश्विकस्तरे बहुचर्चितः अस्ति। १९४८ तमे वर्षे संयुक्तराष्ट्रसङ्घेन (UN) मानवाधिकाराणां घोषणा कृता। किन्तु भारतीयपरम्परायाम्, विशेषतः संस्कृतकाव्येषु, एषा अवधारणा नूतना नास्ति। अस्माकं ऋषिभिः कविभिश्च 'वसुधैव कुटुम्बकम्' इति भावमङ्गीकृत्य सर्वेषां सुखाय स्वातन्त्र्याय च आदिकालादेव चिन्तनं कृतम्। भारतीयवाङ्गमयस्य, विशेषतः संस्कृतकाव्यानां गभीरपरिशीलनेन ज्ञायते यत् मानवाधिकारस्य बीजानि अस्माकं प्राचीनेषु ग्रन्थेषु 'अधिकार' शब्दस्य स्थाने 'धर्म' तथा 'कर्तव्य' रूपेण सुदृढानि आसन्। संस्कृतसाहित्ये मानवाधिकारस्य मूलाधारः 'धर्मः' अस्ति। धर्मः न केवलं पूजापद्धतिः, अपि तु लोककल्याणस्य, न्यायस्य, कर्तव्यपालनस्य च मार्गः अस्ति। भारतीयमनीषिणां मतम् आसीत् यत् यत्र धर्मस्य (कर्तव्यस्य) पालनं भवति, तत्र अधिकारस्य हननं स्वतः एव असम्भवं भवति।

१.२ मानवाधिकारः 'धर्मः' च (Intersection of Rights and Dharma): संस्कृतसाहित्ये 'अधिकार' शब्दस्य प्रयोगः योग्यता-सामर्थ्य-अर्थे च अधिकः अभवत्। अत्र अधिकाराणां रक्षणस्य उत्तरदायित्वं 'राजधर्मे' तथा 'समाजधर्मे' निहितम् आसीत्। संस्कृतकाव्येषु वर्णितः **"आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत्"** इति सिद्धान्तः एव आधुनिकमानवाधिकारस्य प्राणभूतः तत्त्वम् अस्ति। एषा केवला कानूनी व्यवस्था नासीत्, अपि तु सा एका नैतिक-संहिता आसीत्, या प्रत्येकं मानवं सम्मानपूर्वकं जीवनाय अधिकारं ददाति स्म।

वर्तमाने वैश्विकपरिवेशे यत्र हिंसा, विषमता, शोषणं च वर्धमानं वर्तते, तत्र संस्कृतमहाकाव्यानां—यथा रामायणम्, महाभारतम्, रघुवंशम्, अभिज्ञानशाकुन्तलम् इत्यादीनां—मानवीयमूल्यानां पुनरावलोकनं महते प्रयोजनाय कल्पते। अयं शोधलेखः एतं तथ्यं रेखाङ्कितं करोति यत् संस्कृतमहाकवयः केवलं रस-सृजनं न कृतवन्तः, अपि तु तादृशस्य समाजस्य स्वप्नं दृष्टवन्तः यत्र प्राणिमात्रस्य अधिकाराणां सुरक्षा निश्चिता स्यात्।

२. समानतायाः अधिकारः -

वेदाः संस्कृतसाहित्यस्य आधारभूतग्रन्थाः सन्ति। अतः सर्वप्रथमं मानवाधिकाराणां विषये बीजरूपेण वेदानां चिन्तनं ज्ञातव्यम्। ऋग्वेदे समानतायाः उद्घोषः अस्ति:

समानो मन्त्रः समितिः समानी समानं मनः सह चित्तमेषाम्।
समानं मन्त्रमभि मन्त्रये वः समानेन वो हविषा जुहोमि॥ (ऋग्वेद १०.१९१.३)

अर्थात्, सर्वेषां विचाराः समाना स्युः, सभा समाना स्यात्, सर्वेषां मनसि च ऐक्यं स्यात्। अतः अयं समानतायाः अधिकारः (Right to Equality) अस्माकं प्राचीनतमः विचारः। संस्कृतकाव्येषु जन्मना न

Correspondence:
डॉ. सुमितकुमारशर्मा
सहायक-आचार्यः,
राज्य-शैक्षिक-अनुसन्धान एवं प्रशिक्षण-परिषद्, नवदेहली

तु कर्मणा श्रेष्ठतायाः सिद्धान्तः बहुत्र खण्डितः अस्ति। मानवाधिकारस्य प्रमुखः स्तम्भः अस्ति—गौरवपूर्णं जीवनम् (Right to Dignity)।

1. महाभारते यदा भृगु-भारद्वाजसंवादे वर्णव्यवस्थायाः प्रश्नः उत्तिष्ठति, तदा भृगुः वदति-

न विशेषोऽस्ति वर्णानां सर्वं ब्राह्ममिदं जगत्।

ब्रह्मणा पूर्वसृष्टं हि कर्मभिर्वर्णतां गतम्॥ (महाभारत, शान्तिपर्व १८८.१०)

अर्थात् सर्वे मानवाः मूलतः समानाः सन्ति, कर्मानुसारं विभागः जातः। अयं विचारः 'Universal Equality' इत्यस्य समर्थनं करोति।

२. वाक्-स्वातन्त्र्यम् (Freedom of Speech and Expression)

आधुनिकलोकतान्त्रिकव्यवहारस्य आधारः अस्ति वाक्-स्वातन्त्र्यम्। संस्कृतमहाकाव्येषु नीतिवाक्येषु च राजानं प्रति सत्यवचनस्य अधिकारः मन्त्रिणां प्रजानां च आसीत्।

1. किरातार्जुनीये कविः भारविः वदति यत् हितैषिणः जनाः प्रियं न तु असत्यं वदन्ति:

हितं मनोहारि च दुर्लभं वचः। (किरातार्जुनीयम् १.४)

अत्र निर्भयतापूर्वकं सत्यकथनस्य अधिकारः सूचितः।

2. नीतिशतके भर्तृहरिः वदति यत् विद्वान् सः एव यः तस्य निन्दा भवतु वा स्तुतिः न्यायात् न विचलति।

निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम्।

अद्यैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा न्यायात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः॥

एतत् विचारस्वातन्त्र्यस्य (Freedom of Thought) पराकाष्ठा अस्ति।

३.आर्थिक-अधिकारः एवं कर-नीतिः (Economic Rights and Taxation)

मानवाधिकारस्य एकः पक्षः अस्ति यत् राज्यं प्रजानां शोषणं न कुर्यात्। संस्कृतकाव्येषु कर-सङ्ग्रहस्य विषये अतीव मानवीया दृष्टिः दृश्यते।

1. कालिदासस्य 'रघुवंशे' करचर्चा। यथा- राजा प्रजाभ्यः करं गृह्णाति स्म, किन्तु केवलं तासां हिताय: न तु पीडितुम्-

प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमग्रहीत्।
सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते हि रसं रविः॥ (रघुवंश १.१८)

यथा सूर्यः पृथिव्याः जलं गृह्णाति सहस्रगुणं वृष्टिरूपेण दातुम्, तथा एव राजा करं गृह्णीयात्। अयं प्रजानां कल्याणकारी आर्थिक-अधिकारः अस्ति।

४. न्यायरक्षणम्-

वाल्मीकिरामायणे रामः 'विग्रहवान् धर्मः' इति कथ्यते। तत्र मानवाधिकारस्य द्वौ पक्षौ प्रमुखौ—शरणार्थानां संरक्षणम् तथा प्रजानां स्वातन्त्र्यम्।

क) शरणागतवत्सलता (Right to Asylum/Protection):

यदा विभीषणः रावणं त्यक्त्वा रामस्य शरणम् आगच्छति, तदा सुग्रीवादयः तं शत्रुं मन्यन्ते, किन्तु रामः मानवाधिकारस्य महतीं घोषणां करोति-

सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते।
अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्व्रतं मम॥ (रामायण ६.१८.३३)

अत्र 'सर्वभूतेभ्यो' इति शब्दः महत्त्वपूर्णः। न केवलं मित्राय, अपि तु शत्रवे अपि यदि सः शरणम् इच्छति, तर्हि तस्य जीवनस्य रक्षणं (Right to Life) रामस्य व्रतम् अस्ति।न्यायालयस्य निष्पक्षता मानवाधिकारस्य अनिवार्यं तत्त्वम् अस्ति। युद्धकाले अपि मानवाधिकाराणां रक्षणं भवेत् इति भारतीयसंस्कृतेः वैशिष्ट्यं वर्तते। यथा युद्धनीतिः विषये वर्णनं कृतम् अस्ति-

सुप्तं न हन्यात् (न तु निद्रितं मारयेत्)। निरायुधं न हन्यात् (न तु शस्त्रहीनं मारयेत्)। शरणागतं रक्षेत्।

एते नियमाः आधुनिक 'Geneva Convention' इत्यस्य प्राचीनाः रूपाः सन्ति। मृच्छकटिकम्- अस्मिन् नाटके 'न्यायालयस्य' दृश्यं (९ अङ्के) अतीव महत्त्वपूर्णम् अस्ति। यद्यपि चारुदत्तः मिथ्याभियोगे बद्धः, तथापि न्यायाधीशः न्यायप्रक्रियायां विचारं करोति। 'व्यवहारः' (Judicial Procedure) इत्यस्य विषये नारदस्मृतौ उक्तम्- “धर्मशास्त्रं पुरस्कृत्य प्राड्विवाकमते स्थितः।” अर्थात् राजा वैयक्तिकरागात् परः भूत्वा धर्मशास्त्रानुसारं निर्णयं कुर्यात्।

ख) सामाजिकन्यायः-

रामराज्ये कोऽपि दरिद्रः, रोगी वा नासीत्। सर्वेषां कृते आरोग्याधिकारः, जीवनाधिकारः च सुरक्षितः आसीत्-

न चैव विधवाः काश्चिद् न च व्यालकृतं भयम्।
न व्याधिजं भयं चापि रामे राज्यं प्रशासति॥ (रामायण १.१.९०)

५. आत्मौपम्यदृष्टिः-

महाभारते शान्तिपर्वणि भीष्मः युधिष्ठिरं प्रति मानवाधिकारस्य मूलमन्त्रं वदति।

1. अहिंसा परमः धर्मः इति भावेन महाभारते मानवानां शारीरिकाखण्डतायाः (Right to Personal Integrity) समर्थनं कृतम्।

2. आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत्। यत् अस्माकं कृते दुःखदं तत् अन्येभ्यः अपि न दातव्यम्। अयं 'स्वर्णनियमः' (Golden Rule) एव मानवाधिकारस्य प्राणः।

3. मानवतायाः श्रेष्ठतायै - मानवे मानवतायाः संरक्षणमेव सर्वश्रेष्ठं कार्यम् अस्ति। महाभारते स्पष्टमुक्तं यत् मनुष्यात् श्रेष्ठं किञ्चिदपि नास्ति। यथा-

गुह्यं ब्रह्म तदिदं ब्रवीमि न मानुषाच्छ्रेष्ठतरं हि किञ्चित्। (महाभारत, शान्तिपर्व २९९.२०)

५. प्रजानां शिक्षणम् रक्षणं च इति मानवाधिकारः-

महाकविः कालिदासः रघुवंशे आदर्शराजकार्यस्य लक्षणानि वर्णयति। राजा तादृशः भवेत् यः प्रजानां हिते रतः स्यात्। 'रघुवंशे' राजा दिलीपस्य वर्णनं कुर्वन् कालिदासः लिखति –

प्रजानां विनयाधानाद्रक्षणाद्भरणादपि।
स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः॥ (रघुवंश १.२४)

अत्र राज्यस्य त्रीणि प्रमुखदायित्वानि सन्ति—शिक्षा (Right to Education), सुरक्षा (Right to Security), पोषणं च (Right to Food/Livelihood)। राजा केवलं करग्राही न, अपि तु 'पिता' इव रक्षकः अपि अस्ति।

अधिकारप्रदाने स्वातन्त्र्यम् - 'अभिज्ञानशाकुन्तले' यदा कश्चित् धीवरः (Fisherman) राजकीयमुद्रिकां प्राप्नोति, तदा आरक्षकाः तं पीडयन्ति, किन्तु अन्ते यदा सत्यं ज्ञायते, तदा तस्मै तस्य पारितोषिकं दीयते। एतत् दर्शयति यत् सामान्यनागरिकाणाम् अपि न्यायप्राप्तौ अधिकारः अस्ति। कौटिलीय-अर्थशास्त्रे 'बन्दीनां अधिकारः' (Rights of Prisoners) अपि वर्णितः। बन्दिगृहेऽपि अमानवीयव्यवहारः न करणीयः इति तत्र वर्णितमस्ति।

६. स्त्रीणां अधिकाराः (Women's Rights)

संस्कृतकाव्येषु नारीणां सम्मानस्य गौरवस्य च भूयसा चर्चा अस्ति। मनुस्मृतेः प्रसिद्धः श्लोकः महाकाव्यानां मूलाधारः

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः।
यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः॥

'रघुवंशे' इन्दुमती, 'शाकुन्तले' शकुन्तला, 'किरातार्जुनीये' द्रौपदी च स्वाधिकारार्थं प्रयासं कृतवत्यः। द्रौपदी युधिष्ठिरं प्रति प्रश्नं करोति यत् तस्याः वस्त्राकर्षणं कथं न्यायसङ्गतम्? अयं प्रश्नः स्त्रीणां 'गरिमापूर्णजीवनस्य अधिकारस्य' (Right to Dignity) प्रखरम् उदाहरणम् अस्ति।

७. पर्यावरण-अधिकारः (Environmental Rights)

आधुनिककाले स्वच्छपर्यावरणस्य अधिकारः मानवाधिकाररूपेण स्वीकृतः। संस्कृतकाव्येषु वृक्षाः पशवः च परिवारसदस्याः इव मन्दिताः। 'अभिज्ञानशाकुन्तले' शकुन्तला वनज्योत्स्नां वृक्षांश्च भ्रातृ-भगिनीवत् मन्यते। कालिदासस्य 'मेघदूते' प्रकृतेः मानवीकरणं कृतम्, येन सिद्धं भवति यत् मानवाधिकारेण सह प्रकृत्याः अधिकारः अपि संलग्नः अस्ति। अद्य 'Right to Clean Environment' मानवाधिकारः मन्यते। पुराणेषु काव्येषु च वृक्षाणां महत्त्वम्-

दशपुत्रसमो द्रुमः। (मत्स्यपुराणम्) एकः वृक्षः दशपुत्रसमानः भवति। यदा कश्चित् वृक्षं छिनत्ति, तदा सः समाजस्य अपराधी इति मन्यते स्म। संस्कृतकाव्येषु वनानां रक्षणं राजाज्ञा आसीत्।

८.बाल-अधिकारः (Rights of the Child –

बालकाः राष्ट्रस्य उन्नायकाः भवन्ति। संस्कृतसाहित्ये तेषां संरक्षणं स्नेहश्च विशेषतया वर्णितः। अभिज्ञानशाकुन्तले दुष्यन्तः यदा स्वपुत्रं सर्वदमनं (भरतं) पश्यति, तदा सः बालकस्य धूलिधूसरितशरीरं पश्यन् वदति यत् बालकैः विना गृहं शून्यमिव। बालकानां क्रीडाधिकारः शिक्षाधिकारश्च तत्र वर्णितः। पञ्चतन्त्रे हितोपदेशे च बालकानां कृते 'Right to Education' इत्यस्य सर्वोत्तमम् उदाहरणे स्तः यत्र कथामाध्यमेन व्यावहारिकं ज्ञानं दीयते।

९. निष्कर्षः- निष्कर्षतः वक्तुं शक्यते यत् संस्कृतवाङ्मये केवलं कल्पनालोकाः न सन्ति, अपि तु तानि मानवीयमूल्यानां कोशाः सन्ति। संस्कृतवाङ्मये मानवाधिकारस्य चिन्तनं केवलं 'अधिकारः' (Rights) इत्यत्र सीमितं नास्ति, अपि तु तत् 'कर्तव्यम्' (Duties) इत्यनेन सह सम्बद्धम् अस्ति। आधुनिकयुगे वयं अधिकारान् पृच्छामः किन्तु कर्तव्यं विस्मरामः। अतः संस्कृतकाव्यानां परिशीलनं न केवलं साहित्यिकदृष्ट्या, अपि तु मानवाधिकारस्य वैश्विकमानकानां सुदृढीकरणाय अपि आवश्यकम् अस्ति।

सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद्दुःखभाग्भवेत्॥

मानवाधिकारस्य पक्षः (Human Rights Aspect)	संस्कृतकाव्यस्य आधारः/श्लोकः (Sanskrit Foundation)	आधुनिक-अधिकारः (Modern Rights Equivalent)
समानता (Equality)	*"सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः।"*	**Right to Equality**: सर्वेषां कृते समान-सुख-स्वास्थ्य-अधिकारः।
वाक्-स्वातन्त्र्यम् (Expression)	*"न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः।"*	**Freedom of Speech**: सत्यकथने निर्भयता, वैचारिकं स्वातन्त्र्यम् च।
सुरक्षा (Security)	*"अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्व्रतं मम।"*	**Right to Life & Security**: सर्वप्राणिभ्यः अभयदानं, जीवनरक्षणं च।
स्त्री-सम्मानः (Women's Rights)	*"यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः।"*	**Women's Rights & Dignity**: समाजे नारीणां गौरवास्पदं स्थानम्।
शिक्षा (Education)	*"विद्या विहीनः पशुः।"*	**Right to Education**: ज्ञानप्राप्तिः मानवस्य मौलिकः अधिकारः।
न्यायः (Justice)	*"हितं मनोहारि च दुर्लभं वचः।"*	**Right to Fair Trial/Truth**: शासकस्य पुरतः सत्यकथनस्य न्यायस्य च अधिकारः।
आर्थिक-अधिकारः (Economic)	*"प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमग्रहीत्।"*	**Right to Welfare**: कर-संग्रहः केवलं प्रजानां कल्याणाय एव।

प्रमुखमानवाधिकाराः – संस्कृतश्लोकैः सह

अधिकारः	संस्कृतश्लोकः	स्रोतम्
जीवनाधिकारः	*"मा हिंस्यात् सर्वा भूतानि।"*	यजुर्वेदः
अभिव्यक्तिस्वातन्त्र्यम्	*"स्वधर्मे निधनं श्रेयः।"*	भगवद्गीता
स्त्री–पुरुष–समता	*"यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः।"*	मनुस्मृतिः
दासविमोचनम्	*"नैकायनोऽस्ति धर्मस्य।"*	महाभारतम्
निर्भयजीवनम्	*"धर्मो रक्षति रक्षितः।"*	महाभारतम्

तुलनात्मकदृष्ट्या – आधुनिक-मानवाधिकारविचारः

अधिकारः	आधुनिक संदर्भः	संस्कृतकाव्ये उदाहरणम्
स्त्रीसम्मानः	CEDAW	अभिज्ञानशाकुन्तलम्, उत्तररामचरितम्
जीवनसुरक्षा	UDHR Article 3	रामायणम् – जटायुः
न्यायप्राप्तिः	Right to Fair Trial	महाभारतम् – युधिष्ठिरं
समाजिक सुरक्षा	Right to Social Security	रघुवंशम् – नरेन्द्रधर्मः

सन्दर्भ-ग्रन्थ-सूची (Bibliography)

प्राथमिकस्रोत- (Primary Sources):

1. ऋग्वेदसंहिता:(सायणाचार्यभाष्यसहिता),वैदिक संशोधन मण्डल, पुणे।
2. वाल्मीकि रामायण: (सटीक), गीताप्रेस, गोरखपुर।
3. महाभारतम्: (शान्तिपर्व एवं उद्योगपर्व), गीताप्रेस, गोरखपुर।
4. मनुस्मृतिः: (कुल्लूकभट्टकृत मन्वर्थमुक्तावली टीका), चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी।
5. श्रीमद्भगवद्गीता: गीताप्रेस, गोरखपुर।
6. रघुवंशमहाकाव्यम्: (कालिदास), मल्लिनाथकृत सञ्जीवनी टीका, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली।
7. अभिज्ञानशाकुन्तलम्: (कालिदास), चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी।
8. किरातार्जुनीयम्: (भारवि), चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी।
9. उत्तररामचरितम्: (भवभूति), मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली।
10. कौटिलीयं अर्थशास्त्रम्: (संपादक - आर. पी. कांगले), मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली।

द्वितीयकस्रोत- (Secondary Sources/Reference Books):

11. काणे, पी. वी.: धर्मशास्त्र का इतिहास (पाँचों भाग), उत्तर प्रदेश हिन्दी संस्थान, लखनऊ।
12. पाण्डेय, राजबली: हिन्दू संस्कार, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी।
13. शर्मा, डॉ. उमाशंकर: सर्वदर्शनसंग्रह, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी।
14. Gajendragadkar, P. B.: *The Sanskrit Anthology and Human Rights*, University of Madras.
15. Jois, Rama M.: *Legal and Constitutional History of India* (Ancient Legal System), Universal Law Publishing.